

УДК 726.7:727.4

О. І. Жовква*канд. арх.,**Департамент містобудування
та архітектури КМДА***АРХІТЕКТУРА МУСУЛЬМАНСЬКИХ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ НА
ПРИКЛАДІ МЕКТЕБІВ ТА МЕДРЕСЕ**

Анотація: у статті розглядається питання формування мусульманської духовної освіти, в світовому контексті, презентованої мектебами та медресе. У статті досліджено архітектурно-планувальні рішення мусульманських духовних навчальних закладів Криму та Азії, виявлено особливості і закономірності їх архітектурно-планувальної композиції та запропоновано шляхи розвитку архітектури сучасних духовних навчальних закладів.

Ключові слова: медресе, мектеб, мечеть.

Ісламські культові споруди дуже часто проектували та сьогодні проєктують як комплекси до складу яких окрім культової споруди (безпосередньо мечеті) також входять такі навчально-просвітні об'єкти, як мектеби, медресе, бібліотеки, ханакі і навіть мавзолеї (історичні приклади). Надзвичайного розповсюдження у мусульманському світі набули сакральньо-освітні комплекси, сформовані з медресе, мектебів та мечетей.

Що стосується мусульманської системи освіти, то класична система релігійної освіти в ісламі ділиться на дві сходинки. Перша сходинка презентована мектебами. Дані заклади зазвичай створювались при медресе та мечетях. Таким чином початкова мусульманська школа, як древньохристиянська і древньоєврейська школи, відрізнялась релігійною направленістю. Згодом (при халіфах-омеядах) у арабів виникла вища школа, представлена системою медресе (арабською мовою – «місце, в якому вчать»). Отже, другу сходинку формують медресе - навчальні заклади середнього і вищого ступеню з підготовки мусульманського духовенства. Слід зазначити, що дані освітні заклади виникли та сформувались значно раніше, ніж освітні заклади у Європі. На жаль сьогодні невідома точна дата створення першого в світі навчального закладу – медресе у Багдаді. Орієнтовною датою його заснування вважають IX ст. На початку XII ст. перші медресе з'явилися і на Північному Кавказі.

Що стосується Європи, то перший європейський університет виник у XI ст. на Балканах у Фесалоніках, який, згідно наукової гіпотези, закінчили Кирил і Мефодій. Через сторіччя у 1158 р статус університету отримали вища

школа в Італії; датою заснування Кембріджського університету вважається 1209 р.; у 1253 р Роббер де Сорбон, духівник короля Людовика Святого, створив у Латинському

кварталі коледж, який згодом з'єднався з Паризьким університетом і став одним з знаменитіших університетів Європи – Сорбонною [1].

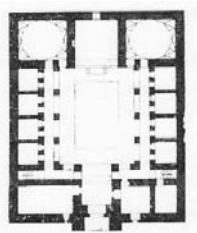

Рис. 1 Медресе у м. Конья

Однак у даний період провідне місце у сфері вищої освіти займає Мала Азія. Так у XIII ст. у м. Конья діяло три крупних медресе серед яких: **Сирчали** (рис. 1), **Каратай** та **Інже Мінар**.

Що стосується теренів сучасної України, то слід зазначити, що медресе у Криму з'явилися досить рано. Відомо, що в столиці Кримського Улусу м. Ескі Крим існувала розгалужена мережа медресе, яка формувалась приблизно із 360 закладів. У Солхаті, одному з крупних кримських міст, хан Узбек в ознаменування свого приходу до влади у 1314 р. побудував мечеть, а

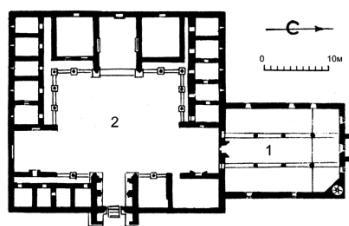

Рис. 2 Мечеть і медресе у Солхаті

згодом до неї прибудовано медресе, рис. 2. У створеному навчальному закладі починають вивчати теологію, риторіку, арабську мову, арифметику, астрономію та правознавство [6].

3 архітектурно-планувальної точки зору медресе являло собою квадратну в плані, зі стороною приблизно 26 м., будівлю з великим відкритим внутрішнім двором, вимощеним кам'яними плитами [2]. Особливістю архітектурного рішення є те, що мечеть і медресе мали спільну стіну. По периметру двору розташовувались приміщення різного призначення. На північній і східній стороні знаходились житлові кімнати (худжри) для вихованців, а також приміщення для занять. Вздовж келій з усіх боків тягнулись галереї у вигляді навісів на опорах. Великі глибокі ніші – айвони слугували аудиторіями для занять вихованців закладу. Головне приміщення, у якому читались лекції і велись заняття, знаходились у північно-східному кутку. Весь комплекс медресе був оточений потужною кам'яною стіною вузькі вікна в якій освітлювали житлові кімнати. На східній фасадній стіні був запроєктований величний вхідний портал, оздоблений різьбою по каменю. Медресе примикало до простої мечеті із трьома парами стовпів, поздовжньо поєднаних арками та двоскатним перекриттям.

Найбільш відомим у Криму і за його межами безумовно було **Зинджирли – медресе** (рис. 3) - середньовічний вищий духовний навчальний заклад у Бахчисараї, який зберігся і до наших часів. Медресе входило до складу релігійно – культурного комплексу, який формували: мечеть Зинджирли, розташована південно-східніше медресе і дюрбе (мавзолей).

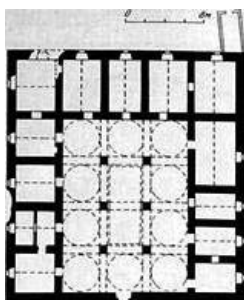

Рис. 3 Зинджирли медресе у м. Бахчисарай

Рівень підготовки у закладі був досить високий. З дня заснування діяло два курси навчання – низький та вищий. На нижчому курсі вивчали арабську мову, на вищому – готували спеціалістів з арабської мови, служителів культури, вчителів, держаних

службовців. У Зинджирли медресе приймали вихованців, які вміли читати і писати, тобто вже мали початкову освіту [2].

У 2003-2008 роках була проведена реставрація медресе у ході якої будівлі повернуто історичний вигляд, але сьогодні як навчальний заклад Зинджирли – медресе не використовується, тут проводять різноманітні мистецькі акції.

За планувальною схемою медресе подібне до медресе хана Узбека, однак дещо менше за розмірами. Будівля одноповерхова, квадратна у плані, із

Рис. 4 Орта медресе у м. Бахчисарай

внутрішнім двором, вимощеним кам'яними плитами. Її екстер'єр позбавлений парадності: гладкі фасадні стіни прикрашають невеликі вікна та двері, що ведуть в галерею. Покрівля медресе багатоскатна із виведеними назовні димоходами.

Загалом кримські медресе можна умовно поділити на певні типи. Найбільш авторитетними були столичні

Бахчисарайські медресе (Зинджирли, Орта та Ханське медресе). До II типу відносяться міські та навіть сільські медресе. III тип формують дерев'яні медресе, яких на сьогодні майже не зберіглися.

Бахчисарайське **Орта медресе** (рис. 4) входило до трійки головних мусульманських духовних навчальних закладів. Комплекс медресе, збудований у кінці XVII століття, формували: саме медресе, мечеть, дюрбе, гостинний двір. На території комплексу, площею близько 2,5 га., також знаходився чудовий фруктовий сад. У радянські часи споруди комплексу пристосували під виробничі приміщення. На сьогодні збереглась лише будівля Орта - медресе, побудована на поч. XX ст., інші будівлі на жаль не збереглись.

Будівля Орта медресе у плані прямокутна, двоповерхова, з навчальними кімнатами на першому та другому поверхах.

Про **медресе на території Ханського палацу** існує мало даних, рис. 5. Згідно архівних матеріалів будівля примикала до фасаду Великої Ханської

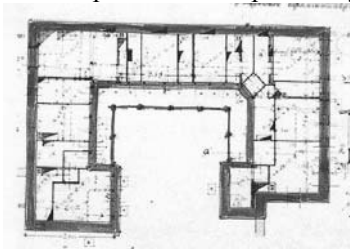

Рис. 5 медресе Ханського палацу у м. Бахчисарай

мечеті. У Ханському медресе готували майбутніх мул. Зовнішні стіни закладу були зведені з бутового каменя. З середини будівля медресе членувалась перегородками на ряд приміщень серед яких були і келії (уди) у яких вихованці навчались самостійно. У комплексі споруд Ханського палацу також функціонував окремий бібліотечний корпус де зберігалось до 400 томів літератури.

Після приєднання Криму до Росії, незадовільний стан кримськотатарських медресе поставив перед освітянами проблему їх реформування. На думку національних педагогів медресе повинно було стати вищим навчальним закладом у ланцюжку: мектебе – мектебе руштїє – медресе. Перші реальні пропозиції відносно реформування медресе Криму вперше були винесені у сер. 80-х р. XIX ст.: у медресе хотіли змінити навчальні програми із введенням ряду наукових дисциплін. На поч. XX ст. пропонувалось підвищити статус приміських медресе до рівня вищих навчальних закладів, ввести навчальним закладом II рівня мектебе – руштїє. Вони повинні були стати закладами середнього рівня, а мектеби - початкового.

Що стосується формування мусульманської духовної освіти у Азіатських країнах, то, бузумовно, слід згадати таку перлину з наукової та архітектурної точки зору, як ансамбль самаркандських медресе, зведений на площі **Регістан (м. Самарканд, Узбекистан)** у 1417 р. Ансамбль сформований із трьох медресе: Улугбек (1417-1420), Шир-Дор (1619-1636), Тіля-Карі (16147-1660) [4], рис. 6.

За архітектурно-художніми якостями найбільш досконалим в ансамблі є **медресе Улугбека** – найстаріший та найкрупніший у Середній Азії вищий

духовний навчальний заклад, заснований онуком Тамерлана – Мірзо Улугбеком, у якому навчали богослів'ю, точним і світським наукам.

Дане медресе профункціонувало із деякою перервою до 1918 року і було відреставроване у 1950-60роках майже з нуля.

За своєю архітектурно-планувальною композицією споруда закладу прямокутна в плані з відкритим двором, оточеним арками у два яруси із лоджіями. Спочатку медресе було двоповерхове з чотирма куполами над кутовими аудиторіями і високими мінаретами по кутках. Найбільша аудиторія, розташована по осі головного входу, слугувала мечеттю. У медресе

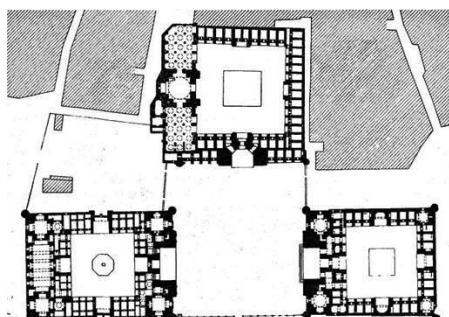

Рис. 6 Ансамбль самаркандських медресе, Узбекистан

знаходилося п'ятдесят худжр – келій у яких проживало більше 100 вихованців.

Особливо тонко і витончено за кольоровою гамою і складом орнаменту виконано опорядження фасадів і інтер'єрів медресе: на глибокому синьому тлі глазури – білі, жовті, зелені, чорні розетки квітів, блакитні і зелені стеблі, білі і жовті каліграфічні розписи, переплетені флоріальним візерунком орнаменту. Головний вхід підкреслений величним порталом з аркою-нішею, який займає дві третини головного фасада, і звернений на площу Портал облицьований кольоровою майолікою. З обох боків порталної арки знаходяться дві орнаментальні стрічки [2]. Зображення зіркового неба на порталі медресе не випадкове, оскільки засновник закладу - Улугбек присвятив своє життя астрономії і був переконаний, що не можна обмежувати систему освіти лише рамками богослів'я. Чотири мінарети декоровані візерунками із зразкової цегли, орнамент схожий на килимовий.

У XVII ст. було збудовано ще два медресе - Шир-Дор і Тілля Карі. Об'єкти відрізняються великими розмірами і розкішним опорядженням, однак за своїми художніми і архітектурними якостями все ж таки дещо поступаються вищезгаданому медресе Улугбека.

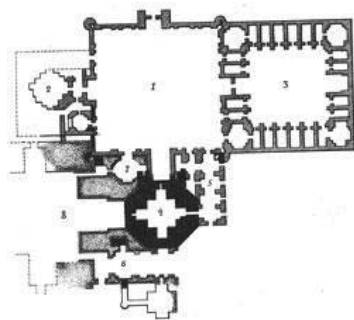
Медресе Шир-Дор (у перекладі «Будівля із левом») будувалось майже 17 років. Воно знаходиться на одній осі із медресе Улугбека, повторюючи в основному його фасад і планування і стало його дзеркальним відображенням (у східній архітектурі даний архітектурний прийом називається «прийом кош» і застосовується досить часто). Кути мінаретів головного фасаду фланковані баштами. Композицію доповнює пара куполів на циліндричних барабанах. В архітектурному декорі використані викладки з глазурованої цегли, мозаїки та мармурові плити, що робить опорядження споруди надзвичайно вишуканим [2].

Через 10 років, на місці колишнього караван-сарая, було збудовано третє **медресе Тілля-Карі** (у перекладі «опоряджене золотом»), яке замкнуло із північної сторони ансамбль площі Регістан. Медресе, окрім своєї основної задачі - навчання студентів, також виконувало роль соборної мечеті.

Внутрішній двір медресе одноповерховий, план асиметричний: із трьох сторін розташовані худжри, а із західної сторони - дворова мечеть. Внутрішній двір - прямокутний. Медресе вирізняється чудовою геометричною строгістю форм. Воно незвичне тим, що його головний вхід розташований на бічному фасаді, не на одній осі із мечеттю, як прийнято. Головний вхід у медресе зацентрований величним порталом. Майоликовий темпан порталу розписаний зеленими медальйонами, жовтим листям, бірюзовими стеблями, золоченими арабесками.

Будівля медресе має багате екстер'єрне та інтер'єрне кольорове оздоблення, настінний живопис. Внутрішнє оздоблення справді вражає, особливо насиченість центрального залу рельєфним розписом і позолотою.

На початку XV ст. у північно-західній частині Самарканда був збудований один із найзнаковіших архітектурних ансамблів - **Гур-Емір**, рис. 7.

Даний величний комплекс складався з ханакі, медресе Мухаммад Султана (онука Аміра Тимура (Тамерлан)) і більш пізньої гробниці – мавзолею самого Тимура та його нащадків [2, 4].

Медресе було невеликим, з типовою дворовою композицією, і

Рис. 7 Ансамбль Гур-Емір у м. Самарканд

передбачалось для навчання дітей самаркандської знаті.

Навпроти медресе розташовувалась ханака з центральним залом і келіями – худжрами. Обидві будівлі були зведені за наказом Мухаммада

Султана. Він задумував даний комплекс як центр ісламської освіти. Однак його раптова смерть у 1403 р призвела до зміни призначення комплексу. Амір Тимур наказав приступити до будівництва мавзолею, який і замкнув ансамбль з півдня. Двір комплексу оформили єдиною декоративною стіною, по кутам розташовувались чотири мінарети, а з півночі його прикрасили чудовим вхідним порталом.

Мавзолей представляє собою чудовий зразок середньовічної арабської архітектури. Його ребристий купол та стіни суцільно вкриті мозаїкою із світло і темно блакитної глазурованої плитки, а також позолотою і розписом. Оздоблення інтер'єру формують оніксові панелі, покриті розписом, різьбою і інкрустовані напівдорогоцінним камінням. Із комплексу споруд до наших днів зберігся лише мавзолей і вхідний портал.

Монументальні будівлі Бухари XVI ст. часто являють собою ансамблі з двох будівель, звернутих один до одного і розмежованих вулицею або площею,

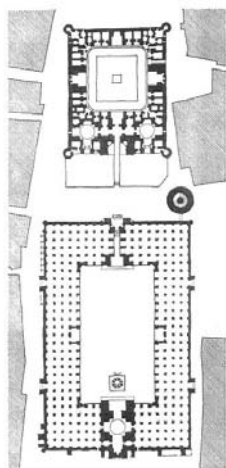

Рис. 8 Мечеть Калян і медресе Мірі-Араб у м. Бухара

що, як вже зазначалось, було розповсюдженим архітектурним прийомом у східній архітектурі. Як ще один приклад можна згадати соборну мечеть **Калян (1514р.)** і медресе **Мірі-Араб (1536 р.)** (рис. 8) між якими возвеличується 47 метровий мінарет мечеті [4].

Медресе Мірі -Араб є другим найкрупнішим за розміром медресе (після медресе Кукельдаш) у Бухарі.

Воно представляє собою чотирьохайвану споруду, двір якої оточений двома поверхами худжр (загальною кількістю 114 келій. План і система розташування приміщень в медресе аналогічне медресе Улугбека. У трьох кутках медресе знаходяться навчальні класи, в четвертому – некрополь - усипальниця. У медресе типовий для Бухари фасад, розчленований глибокими стрільчастими нішами, розташованими симетрично з обох сторін від головного portalу. Портали у дворі мають стрункі пропорції і прекрасні, з мистецької точки зору, мозаїки з домінуванням рослинних орнаментів у блакитно – лілових

тонах. Головний фасад у центрі підкреслений порталом із нішею та фланкований з двох сторін баштами. Головний портал медресе Мірі - Араб розташований строго на одній осі з порталом мечеті Калян.

Мечеть Калян за своїм типом також належить до чотирьохайваних споруд із великим двором, арочно-купольною галереєю, яка його оточує. Разом з мінаретом і медресе Мірі -Араб мечеть Калян формує цілісний знаковий архітектурний ансамбль міста.

Вже згадане вище **медресе Кукельдаш**, яке входить до складу комплексу «Лябі Хауз» (в перекладі «на березі пруда») у Бухарі, поправу вважається одним з найкращих медресе Узбекистана, рис. 9. У центрі ансамблю знаходиться ставок а по його берегах – медресе (Кукельдаш та Надір Діван-бегі), ханака, мечеть та інші споруди.

Медресе Кукельдаш являє собою двоповерхову будівлю з класичним чотириайваним двором та великим мозаїчним порталом, прикрашеного

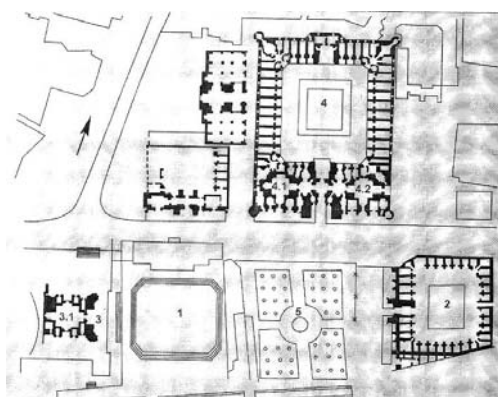

Рис. 9 Комплексу «Лябі Хауз» у Бухарі

витонченими колоннами з позолоченого зеленого онікса. План медресе традиційний для даного типу споруд і складається з двору, 160 худжр, дарсхани і мечеті. Фасади медресе опоряджені майолікою. Медресе можна вважати уособленням найкращих медресе епохи.

В цілому згадані вище пишно оздоблені знакові архітектурні комплекси Узбекистану, зокрема Самарканда, який став символом нової імперії Тамерлана від Індії до Середньомор'я, проектувались та зводились із амбіцією конкурувати в архітектурному сенсі із євразійськими столицями і символізували зародження Центрального азіатського імперського стилю.

Підбиваючи підсумки, також слід зазначити, що медресе можна вважати першими поліфункціональними навчальними комплексами, у яких була присутня, як навчальна так і сакральна, житлова, рекреаційна, адміністративна та інші функції. Дані мусульманські духовні навчальні заклади можна взяти за основу для розробки удосконаленого сучасного типу поліфункціонального компактного духовного навчального закладу – «духовний навчальний комплекс». Простором для архітектурних пошуків може бути удосконалення функціонально-планувальної схеми із врахуванням сучасних вимог до

навчального процесу, а також пошуки у напрямку архітектурного образу, який все-таки не може повністю відійти від іконографічних схем минулих літ. Архітектура сучасного духовного навчального закладу, зважаючи на новітні тенденції в архітектурі XXI ст., також повинна відчувати вплив канонів та сакральної форми минулих століть [9].

Список використаних джерел

1. Бунин А. В., Саваренская Т. Ф. История градостроительного искусства: В 2 т.- М.:Стройиздат, 1979.-Т.1-496с.
2. Длужневская Г. Мусульманский мир Российской империи.-СПб.: узд-во «Лики России», 2010.-304 с.
3. Жукова Т.Ф. Медресе Средней Азии. Генезис, эволюция, современное использование: Автореф. дис. канд. архит./ Ордена Трудового Красного Знамени институт живописи, скульптуры и архитектуры им. И. Е. Репина.- СПб., 1992.
4. Козлова Д. Н., Маневич И. А., Мордвинцева Н. Б., Шахов М. А. Драгоценные жемчужины Востока.- М.: Белый город. – 208 с.
5. Культові будинки та споруди різних конфесій: Посібник з проектування / за ред. В. В. Куцевича.- К.: «КиївЗНДІЕП», 2002 – 117 с.
6. Морженков Р. М. Крымські пам'ятки.- Сімферополь: «СВІТ», 2008.-216 с.
7. Халитов Н.Х. Мусульманская культовая архитектура Волго-Камья с IX до нач. XX веков: Автореф. дис. док. архит./ НИИ теории архитектуры и градостроительства (ВНИИТАГ). - М., 1992.
8. Хамед Халид Михамед Забен Архитектура дворцов исламского мира (на примере стран Ближнего Востока): Автореф. дис. канд. архит. / Киргизский гос. университет строительства, транспорта и архитектуры.- Бишкек, 2000.
9. Шукуров Ш.М. Архитектура современной мечети. Истоки.-М.: Прогресс-Традиция, 2014.-232 с.

Аннотация

В статье рассматривается вопрос формирования мусульманского духовного образования, представленного мектебами и медресе, в контексте мировой образовательной традиции. В статье анализируются архитектурно -планировочные решения мусульманских духовных учебных заведений Крыма и Азии, определены закономерности их композиционного решения. Ключевые слова: медресе, мектеб, мечеть.

Annotation

The paper reviews formation of the Moslem religious education in a global context, presented by Maktabs and Madrasas. The paper examines the architectural and planning concepts of Moslem religious educational establishments of Crimea and Asia, features and patterns of their architectural and planning composition are identified and the development path of the architecture of modern religious educational establishments is proposed.

Keywords: Madrasa, Maktab, mosque.